

Stichting Museum Enschedé

Beleidsplan 2019 - 2022

Vastgesteld: 16 januari 2019

1. Inleiding

In 2007 heeft het bestuur van de Stichting Museum Enschedé voor het eerst een beleidsplan gepubliceerd. Aanleiding voor het opstellen van het beleidsplan waren de mogelijke plaatsing van de collectie op de lijst Wet Behoud Cultuurbezit, verheldering in afspraken tussen Joh. Enschedé en het museum en het maken van keuzes in verband met de beperkte financiën. De collecties Enschedé berustten toen in het zwaarbeveiligde bedrijfscomplex in de Waarderpolder. Het volgende beleidsplan, 2014-2018, is opgesteld naar aanleiding van de verhuizing van de collecties vanuit de Waarderpolder naar het Noord-Hollands Archief.

In 2015-2017 zijn met een drietal verhuizingen de collecties in beheer gegeven bij het Noord-Hollands Archief, waarmee continuïteit en professionele deskundigheid in het beheer en de beschikbaarstelling van de collectie gegarandeerd waren.

Er was een duidelijke toekomstvisie nodig om het voortbestaan van de collecties te kunnen garanderen. Sindsdien is er veel gebeurd. In 2018 is door het Noord-Hollands Archief een plan opgesteld om de collecties aan een breed publiek in een aantrekkelijke presentatie aan te bieden. In de Janskerk in Haarlem zal een vaste opstelling en een wisselende presentatie te zien zijn.

Nu de collecties in een museale presentatie belicht gaan worden is tevens het beleidsplan van de Stichting Museum Enschedé voor de periode 2019-2022 toe aan herziening.

1.1 Voorgeschiedenis

Aan het einde van de negentiende eeuw bestond er bij Joh. Enschedé te Haarlem, toen nog gevestigd in het centrum van de stad, een 'museumkamer' waarin men gasten van het bedrijf ontving. Formeel bestond het museum sinds 7 oktober 1904, toen een speciale stichting werd opgericht, de Stichting Enschedé-Museum. In 1913 werd het museum opengesteld voor belangstellenden, die op aanvraag en onder begeleiding op woensdagmiddagen de collecties konden bezichtigen. Een deel van het bezit van het museum werd geregistreerd in de in 1916 verschenen *Catalogus van de Typografische Verzameling*. Over het functioneren van het museum in de periode van 1904 tot de ontbinding van de eerste museale stichting in 1935 is weinig bekend.

In 1946 werd opnieuw een stichting in het leven geroepen. De collecties werden toen voor het grootste gedeelte ondergebracht bij die stichting die de naam Stichting Museum Enschedé kreeg. De eigendomsstatus werd vastgelegd in een convenant tussen de directie van het bedrijf en het bestuur van de museumstichting. Een deel van de bankbiljettencollectie was in bruikleen van De Nederlandsche Bank. Deze collectie is bij overgang naar het Noord-Hollands Archief geretourneerd aan De Nederlandsche Bank.

De firma Joh. Enschedé verhuisde vanaf 1965 in fasen naar de rand van Haarlem. Rond 1990 was het museum aan de beurt. De nieuwe huisvesting van het museum bevond zich vanaf dat moment in de kelders van het drukkerijbedrijf.

In 1996 werd door het bestuur van de Stichting Museum Enschedé in samenwerking met het bedrijf een project opgezet om het gehele bezit te ontsluiten en passief te conserveren. Dankzij conservator Johan de Zoete is een omvangrijk deel van de collecties beschreven. In 2015 werden de collecties in beheer gegeven bij het Noord-Hollands Archief te Haarlem, onder de naam Collecties van Museum Enschedé. De collecties bevatten archiefmateriaal, gedrukt materiaal en objecten uit de geschiedenis van de Nederlandse drukkerij in het algemeen en van Joh. Enschedé vanaf 1703 in het bijzonder, en van de familie Enschedé.

1.2 Missie

De Stichting Museum Enschedé stelt zich ten doel:

- A. Het bevorderen van kennis omtrent de geschiedenis enerzijds van Joh. Enschedé gezien in het kader van de nationale en de internationale ontwikkeling van de grafische industrie, en anderzijds van het geslacht Enschedé, in het bijzonder voor zover die betrekking heeft op de drukkunst of daarmee samenhangende technieken.
- B. Het in stand houden van de collecties
- C. Het bevorderen van de publieke bekendheid
- D. Het verwerven van middelen ter bevordering van het bereiken van de hiervoor sub a tot en met c gemelde doelen
- E. Het verrichten van alle verdere handelingen, die met het vorenstaande in de ruimste zin verband houden of daartoe bevorderlijk kunnen zijn.

1.3 Analyse sterke en zwakke punten

Kenmerkend voor de samenstelling van de collecties is dat zowel het bedrijf als de familie moeilijk dingen konden weggooien. Om deze reden groeiden de Collecties van Museum Enschedé uit tot een uniek ensemble, tegenwoordig van (inter)nationale betekenis. De dagelijkse werkzaamheden in het bedrijf, de relatie met zijn personeel en met zijn klanten is op de voet te volgen. Voor Nederland is de omvang en de volledigheid van het bedrijfsarchief uniek te noemen.

Samen met Museum Plantin Moretus in Antwerpen en de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, waar de grootste verzamelingen van Nederland op het gebied van het uitgevervak, de grafische vormgeving en de typografie berusten, vertegenwoordigen de Collecties van Museum Enschedé het geheugen van de drukkerij in de Nederlanden, van de 16de eeuw tot heden. Zowel bij Museum Plantin Moretus in Antwerpen, als bij de Collecties Enschedé bij het NHA, gaat het om encyclopedisch samengestelde nalatenschappen van belangrijke Europese drukkers in een aaneensluitende periode. Deze verzamelingen scheppen een uitstekend gedocumenteerd beeld van het drukkersvak van het allereerste begin tot op heden, van incunabelen tot modern papiergeld. Op basis van de Collecties van Museum Enschedé zijn fascinerende verhalen te vertellen over het wel en wee van het drukkersvak en de grafische industrie, met interessante componenten als veiligheidsdrukwerk.

De Collecties van Museum Enschedé zijn sinds 2015 ondergebracht in de goed beveiligde en geklimatiseerde depots van het Noord-Hollands Archief, een professionele organisatie, waarmee goed beheer en behoud, onderzoek en expositie zijn gegarandeerd. De inhoudelijke kennis is ondergebracht bij meerdere medewerkers van het Noord-Hollands Archief en bij de bestuursleden van de Stichting Museum Enschedé. De matrijzen en een aantal grote bedrijfsobjecten zijn opgeslagen bij Johan Enschedé Amsterdam en niet in beheer gegeven aan Noord-Hollands Archief. Over de herplaatsing hiervan moet het bestuur nog besluiten.

De ontsluiting van de collecties behoeft verbetering. Circa zestig procent van de collecties is ontsloten in het archiefsysteem MAIS-Flexis. De mate en kwaliteit van de ontsluiting verschilt per collectie en verrijking van de collectieontsluiting is op alle fronten mogelijk.

Ook de materiële verzorging van alle niet-ontsloten collecties moet nog plaatsvinden. Binnen het Noord-Hollands Archief is voorjaar 2018 een ontsluitingsplan opgesteld voor de verschillende collecties. Dit plan van aanpak wordt binnen de bestaande mogelijkheden, naast inzet van formatie en middelen de inzet van stagiaires en fondsenwerving.

2. Collectievorming: verzamelen en ontzamelen

De collectie bestaat uit de volgende onderdelen (zie bijlage):

- Bankbiljetten
- Bedrijfsarchief
- Bibliotheek
- Drukkerijarchief
- Drukvormen
- Familiearchief
- Collectie Letterproeven
- Oprechte Haarlemsche Courant
- Postwaarden
- Prenten, tekeningen en foto's
- Stempels en matrijzen
- Waardedrukwerk
- Overige collecties

Acquisities worden toegevoegd aan het bruikleen na goedkeuring van het bestuur. Er worden van tijd tot tijd aanvullingen op de collecties toegevoegd, vanuit het bedrijf of van oud-werknemers. Aanvullingen op het bedrijfsarchief lopen momenteel direct van het bedrijf naar het NHA.

Uitgangspunt bij het al dan niet aannemen van materiaal vanuit het bedrijf waren tot nu toe de in de eerdere positiebepaling geformuleerde 'identiteiten' van het museum, namelijk als bedrijfsmuseum, als grafisch museum en als beheerder van een familiearchief.

Er is nog geen acquisitiebeleid; dit moet in afstemming met NHA in de komende jaren worden vastgesteld, per deelcollectie. Ontzameld wordt er tot op heden niet, ook al zijn er vele dubletten van drukken. Ook hiervoor zal het bestuurde komende jaren beleid ontwikkelen, per deelcollectie, en in overleg met vakspecialisten.

3. Publiek

3.1 Doelgroepen en activiteiten

Tot de verhuizing naar het Noord-Hollands Archief waren de meeste bezoekers relaties van het bedrijf Joh. Enschedé of onderzoekers. Na de overdracht van de collecties aan het Noord-Hollands Archief zal het bestuur zich met de activiteiten focussen op de doelgroep onderzoekers. Door het organiseren van lezingen en symposia met het Noord-Hollands Archief en Bijzondere Collecties wil het bestuur verder onderzoek naar de unieke collecties stimuleren.

Het Noord-Hollands Archief heeft voor de presentatie van de collecties in de Janskerk vanaf najaar 2019 specifieke doelgroepen in kaart gebracht.

In 2020 zal Bijzondere Collecties UvA een tentoonstelling opzetten rond het thema *Geld*. De samenwerking met NHA wordt hierin gezocht. Het gaat hier om een internationale, reizende tentoonstelling, georganiseerd naar aanleiding van het 20-jarig bestaan van de Euro, met bijbehorende activiteiten.

3.2 Communicatie

Op een pagina op de website van het Noord-Hollands Archief staat alle informatie over het bestuur en de collecties: <https://noord-hollandsarchief.nl/collecties/museum-enschede>.

3.3 Vaste presentatie en tentoonstellingen

Er was tot de verhuizing geen publiek toegankelijke ruimte waarin vaste presentaties over de collectie konden worden gehouden. Ondertussen is er een concept voor een vaste presentatie in de Janskerk (bijlage). Daarnaast kunnen externe erfgoedinstellingen bruiklenen aanvragen bij het NHA. Deze is gerechtigd en in staat aanvragen professioneel af te handelen.

4. Bedrijfsvoering

4.1 Huisvesting

De collecties zijn vanaf 2015 gehuisvest zijn in het Noord-Hollands Archief. Het Noord-Hollands Archief is het historisch informatiecentrum voor de provincie Noord-Holland, de provinciehoofdstad Haarlem en de gemeenten Aalsmeer, Beverwijk, Bloemendaal, Haarlemmerliede en Spaarnwoude, Haarlemmermeer, Heemskerk, Heemstede, Uitgeest, Uithoorn, Velsen en Zandvoort.

De Stichting Museum Enschede heeft daarmee de verantwoordelijkheden voor beheer en behoud van de collectie overgedragen aan het NHA.

4.2 Organisatie bestuur

Het bestuur van de stichting bestaat uit zes personen. De voorzitter is als vertegenwoordiger van de familie Enschedé lange tijd lid geweest van de Raad van Commissarissen van het bedrijf. Drie leden zijn deskundig op het gebied van musea, archieven en bibliotheken en historie. Eén bestuurslid heeft bij uitstek financiële expertise.

Vergaderingen vinden vijf à zesmaal per jaar plaats. Er is een schema van aftreden.

4.3 Financiën en begroting

Het budget voor de verhuizing is uitgeput. Op dit moment beschikt de stichting over een bescheiden eigen vermogen.

De planning- en control-cyclus wordt als volgt ingevuld:

- beleidsplan scope van vier jaar
- jaarplan scope van één jaar
- controle op basis jaarcijfers

5. Concrete doelstellingen voor de komende beleidsperiode

Met het Noord-Hollands Archief wordt jaarlijks afgestemd welke activiteiten er plaats zullen gaan vinden.

Het bestuur wil komende beleidsperiode:

- Het organiseren van bijzondere activiteiten rond de collecties samen met partners, onder andere Bijzondere Collecties Amsterdam en het Noord-Hollands Archief
- Wetenschappelijk gebruik en onderzoek naar de collecties stimuleren
- (Helpen bij) fondsenwerving voor publiekspresentaties
- (Helpen bij) fondsenwerving voor ontsluiting en conservering
- Het collectiebeleid vaststellen

Bijlage: collecties

De collectie bestaat uit de volgende onderdelen:

[Bankbiljetten](#)

De eerste bankbiljetten drukte Joh. Enschedé en Zonen in 1814, na de oprichting van De Nederlandsche Bank. Vanaf die tijd heeft Enschedé, op een paar uitzonderingen tijdens en vlak na de Tweede Wereldoorlog na, alle Nederlandse bank- en muntbiljetten gedrukt.

De collectie omvat zowel de bankbiljetten zelf als een groot aantal ontwerpen, proefdrukken en schaaldrukken. Onder de ontwerpen bevindt zich origineel werk van kunstenaars als Lion Cachet en M.C. Escher. Het geheel is opgeborgen in 74 op maat gemaakte dozen; het aantal beschrijvingen bedraagt ruim 6.000, waarmee zo'n 55.000 'watermerken' en 6.500 ontwerpen, foto's en tekeningen ontsloten zijn.

[Bedrijfsarchief](#)

Naast de in allerlei banden, cahiers, registers en ordners opgenomen bedrijfsadministratie is er een overstelpende hoeveelheid losse ingekomen brieven, rapporten, verslagen, en dossiers over alle mogelijke onderwerpen. Visitekaartjes van vertegenwoordigers werden net zo goed bewaard als berekeningen van de kosten van een personeelsfeestje en klachten over de te late bezorging van de krant. Maar ook de strooibiljetten van kermisattracties, prospectussen van machines, prijscouranten voor 'lak en ouwelen', te zingen liederen bij jubilea, een verdwaald kaartje voor de diligence; alles werd bij Enschedé bewaard. Inmiddels is het bedrijfsarchief volledig ontsloten.

[Bibliotheek](#)

Van oudsher heeft de familie Enschedé boeken verzameld. In de collectie zitten alleen al 850 bijbels. De bibliotheek kan worden ingedeeld in verschillende categorieën:

- bijbels
- letterproeven
- technische bibliotheek
- boeken door de firma gedrukt of uitgegeven (het 'fonds')
- boeken die om typografische redenen verzameld zijn
- bibliofiele uitgaven
- grafische vakliteratuur

[Bijbels](#)

Als onderafdeling van de bibliotheek is de collectie bijbels alleen al vanwege zijn omvang een aparte categorie. In de collectie zitten bijbels en psalmboeken die door Enschedé zijn gedrukt, maar ook bijbels die door de familie en het bedrijf zijn verzameld. In totaal omvat deze collectie zo'n 850 stuks, waaronder enkele zeer zeldzame exemplaren.

[Drukkerijarchief](#)

Uniek materiaal vond men in een van de kelders van het bedrijfscomplex aan de Jan van Krimpenweg. Daar werd een tot dan toe onbekende deelcollectie aangetroffen: de plakboeken van de 'Particuliere Drukkerij', dat wil zeggen: het 'gewone', niet-geldswaardige drukwerk. Een groot deel van deze collectie bestaat uit zogenoemd 'efemeer' drukwerk (drukwerk waarvan de inhoud van kortstondig belang is). De collectie bestaat uit 92 grote mappen, waarin – tussen 1933 en 1955 – van dag tot dag van alles wat gedrukt werd, één exemplaar werd ingeplakt. Op deze afdruk werden de datum, het ordernummer en de oplage genoteerd.

De collectie bevat talloze schatten zoals theateraffiches, affiches voor de Holland-Amerika Lijn en de Jaarbeurs Utrecht, reclamebrochures, sigarendoosetiketten, ex librissen, briefpapieren, menu's, toegangkaartjes voor toneelvoorstellingen en muziekkuitvoeringen. De op elk stuk voorkomende

gegevens maken deze verzameling extra bijzonder omdat dergelijk drukwerk zelden of nooit gedateerd is, laat staan dat men oplagehoogten kent. Door uit het bestand een naamregister te genereren kan men de gehele klantenkring van Joh. Enschedé uit die periode achterhalen.

Drukvormen

De collectie druvormen is buitengewoon omvangrijk. Zij bestaat zelf weer uit verschillende deelcollecties:

- de 'historische' collectie
- de modellencollectie vignetten
- druvormen voor bankbiljetten en postzegels
- koperplaten en stereotypieplaten
- overig typografisch materiaal
- Historische collectie

Het historische materiaal bestaat uit de vignetten en houten letters zoals beschreven en grotendeels ook afgebeeld in Charles Enschedé's *Typefoundries of the Netherlands*(1978). Het zijn druvormen die door aankoop van oudere lettergieterijen in het bezit van Enschedé gekomen zijn.

Modellencollectie vignetten

De 'modellencollectie vignetten' betreft de druvormen van de vignetten die tot ca. 1950 door de lettergieterij aan de klant geleverd konden worden. Het is een collectie waarin allerlei technieken voorkomen. De druvormen zelf zijn van verschillende herkomst: sommige houtgravures werden door de firma zelf gesneden, andere werden aangekocht bij andere lettergieterijen of kwamen door aankoop of overname van complete gieterijen in bezit van het bedrijf.

Drukvormen voor bankbiljetten en postzegels

Dit deel van de collectie omvat het 'à-1'-materiaal van de bankbiljetten en, in een paar gevallen, ook van postzegels (dat wil zeggen de originele gravures, het zetsel van de strafwetten etc., kortom, het 'aanmaakmateriaal').

Koperplaten

Koperplaten met de gravures van boekillustraties vormen tezamen een relatief kleine collectie. Als bijzonderheid kan genoemd worden de 130 koperplaatjes voor Flavius Josephus' *Geschiedenis van de Joden* met illustraties van Jan en Caspar Luyken. Daarnaast zijn er enkele tientallen stereotypieplaten voor bijbels, waaronder de vroegste proeven van stereotypie van ds. Muller uit Leiden.

Overige typografisch materiaal

Het overige typografisch materiaal bestaat voor een groot deel uit oude voorraad van de lettergieterij: letters, ornamenten en historische schriften.

Familiearchief

Het dagelijks leven van de familie Enschedé was onlosmakelijk verbonden met het bedrijf. Uiteraard bevinden zich in het familiearchief brieven en andere bescheiden die van strikt persoonlijke aard zijn. Anderzijds is de geschiedenis van familie en van bedrijf zo verweven, dat in deze deelcollectie ook zaken voorkomen die voor de geschiedenis van het bedrijf van belang zijn. Denk bijvoorbeeld aan boedelverdelingen en testamenten. Maar in deze collectie zitten ook de brieven die de kinderen Enschedé naar huis schreven als zij een reisje maakten naar Parijs of Berlijn. Behalve beschrijvingen over de kwaliteit van hotels en diners staan er vaak ook opmerkingen in over bezochte bedrijven. De vele foto's en andere portretten in het familiearchief dragen bij aan een verlevendiging van de geschiedenis van het bedrijf.

Een tweede deel van het familiearchief, van 'de andere tak', bevindt zich in particuliere handen. Het is eveneens ontsloten. Deze collectie is een belangrijke bron voor genealogen.

[Collectie Letterproeven](#)

Het museum bezit ruim 6400 letterproeven, uit de periode ca. 1600 tot 2000. Van de vroege proeven zijn er zo'n 90 uniek: behalve het exemplaar in Museum Enschedé zijn er geen andere exemplaren bekend. Het zijn proeven van Nederlandse, Franse en Duitse lettergieterijen, voornamelijk uit de zeventiende en achttiende eeuw. De collectie is in zijn geheel ontsloten.

[Oprechte Haarlemsche Courant](#)

Het gedeelte van het bedrijfsarchief dat aan de Oprechte Haarlemsche Courant is gewijd, is buitengewoon omvangrijk. Niet alleen is in de 'Courantenboeken' opgenomen hoeveel exemplaren er aan postmeesters en agenten geleverd werden, ook bestaan er honderden 'Advertentieboeken', boeken waarin per adverteerder wordt opgegeven welke advertenties hij of zij opgegeven heeft, hoe vaak deze geplaatst moesten worden en tegen welke prijs.

Een bijzonderheid is de compleet bewaard gebleven correspondentie van Jacobus Blauw, de correspondent in Parijs die vanaf zijn aanstelling in 1819 tot enkele dagen voor zijn dood in 1829, om de twee à drie dagen naar Haarlem schreef over de gebeurtenissen in Frankrijk. Het zijn in totaal zo'n 1700 brieven.

Inzage van de Oprechte Haarlemsche Courant is mogelijk op microfiche in de [studiezaal van de locatie Jansstraat](#) (voor de periode (1673-) 1719-1942; of digitaal (voor de periode 1673-1869) via [Delpher](#).

[Postwaarden](#)

De collectie Postwaarden omvat postzegels, briefkaarten en portzegels. Ook inbegrepen zijn de 'Rijkswaarden', zoals belasting- en legeszegels. Daarnaast zijn in deze collectie opgenomen bijzondere uitgaven als presentatiemapjes en luxe aanbiedingsalbums. De totale omvang van de collectie bedraagt ruim 2 miljoen zegels en ruim 8.100 ontwerpen, foto's en albums. In de collectie zijn alle 140 landen vertegenwoordigd waarvoor Joh. Enschedé postzegels gedrukt heeft of nog drukt.

[Prenten, tekeningen en foto's](#)

Het grootste deel van deze collectie bestaat uit reproductiegrafiek die ook in andere instellingen, zoals het Rijksprentenkabinet te Amsterdam en het Prentenkabinet van de Universiteit van Leiden te vinden zal zijn. Daarom is deze collectie niet volledig geïventariseerd. Meer uitgesproken is de collectie Haarlem-prenten en de verzameling die betrekking heeft op Laurens Janszoon Coster, de vermeende uitvinder van de boekdrukkunst. Verdere bijzonderheden zijn onder andere negen prenten van Rembrandt en een tiental drukken van Escher. Ook is er een aantal specimina van diverse grafische technieken, waaronder vroege kleurendrukken van de kunstenaar Jaap Ploos van Amstel en Teyler.

Foto's

De onderwerpen op de foto's zijn van een grote variëteit: koninklijke bezoeken aan het bedrijf, de bouw van nieuwe afdelingen, documentatie van machines, presentaties op tentoonstellingen en jubilea van werknemers. Enkele luxe albums tonen het gehele personeelsbestand in 1879 en in 1921. Het grootste gedeelte van de foto's stamt uit ca. 1930 of later; de negentiende eeuw is met ca. 500 foto's vertegenwoordigd.

Daguerreotypieën

Een bijzonderheid bij deze vroege foto's vormt een groep van 80 Daguerreotypieën, waarvan een aantal mogelijk tot de allervroegste, gedocumenteerde fotografische uitingen in Nederland behoort. Samen met de 19 exemplaren die nog in het bezit zijn van de familie Enschedé, is dit een van de grootste collecties ter wereld die binnen één familie bewaard is gebleven.

[Stempels en matrijzen](#)

De collectie stempels en matrijzen is afkomstig van de lettergieterij van Joh. Enschedé en Zonen (actief als lettergieters van 1743-1991). De matrijzen zijn opgeborgen in een kleine 4.000 houten laatjes, waarin zich zo'n 6.500 verschillende lettertypen bevinden. Van de meeste schriften zijn de herkomst, het jaar van aanschaf, de graveur of ontwerper van het schrift bekend. De stempels zijn opgeborgen in enkele honderden kistjes.

Bij de catalogisering van de sets matrijzen en stempels hebben deze het schriftnummer behouden dat ze in de gieterij – en dus ook in letterproeven – hadden. Ze zijn dus op dit oude schriftnummer terug te vinden. Ook kunnen overzichten gemaakt worden naar herkomst of graveur van het schrift. In de collectie bevinden zich ook matrijzen die tot de oudst bewaarde ter wereld behoren en teruggaan tot ca. 1490. Daarnaast bezit het museum de van Didot afkomstige 'Non Plus Ultra', de kleinste letter ooit gegraveerd (op 2½ punt).

Met het Museum für Druckkunst te Leipzig wordt samengewerkt bij het opnieuw gieten van historisch belangrijke schriften.

[Waardedrukwerk](#)

Deze kerncollectie bestaat niet alleen uit aandelen en obligaties, maar ook uit ander waardedrukwerk, zoals cheques, legeszegels, spaarzegels, loterijbriefjes, toegangskarten voor voetbalwedstrijden en identiteitsbewijzen. Naar schatting omvat deze collectie – pas gedeeltelijk ontsloten – ruim 50.000 objecten. Een aparte categorie binnen deze verzameling vormen de distributiebonnen uit de Tweede Wereldoorlog. Ze zijn in alle varianten aanwezig. De bij het Centraal Distributiekantoor (CDK) gebruikte formulieren werden eveneens door Joh. Enschedé gedrukt. Het blijkt een ongelooflijk uitgebreide administratie.

[Overige collecties](#)

Het museum beschikt naast de genoemde collecties ook nog over een aantal kleinere verzamelingen. Tot deze 'overige collecties' behoren onder andere Costeriana (enige tot de prototypografie gerekende drukwerken, die vroeger ten onrechte wel werden toegeschreven aan Laurens Janszoon Coster), een flink aantal kalenders, lakstempels, antieke meubelen, penningen en audiovisueel materiaal.